

ДИСКУСІЯ

Святослав Воїнов

●

ОБЕРЕЖНО — «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ!»

Віктор ТЕРЛЕЦЬКИЙ. Навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім».

// Сіверянський літопис. 1996. № 4. С. 59—64.

Видатна пам'ятка часів Київської Русі «Слова о полку Ігоревім» ось уже майже двісті років привертає до себе увагу численних дослідників, шанувальників, письменників-інтерпретаторів, митців. Кількість лише наукових досліджень, їй присвячених, становить кілька тисяч. Сучасному досліднику «Слова» дуже непросто сказати щось нове стосовно всесвітньо відомої літературної пам'ятки, адже для цього треба не лише мати неабиякі знання з багатьох проблем «слово»-знавства, але й своєчасно знайомитись з численною науковою інформацією в цій галузі.

Тому з цікавістю сприйняв я появу на сторінках «Сіверянського літопису» статті Віктора Терлецького, якого добре знаю по спільній участі в сумських «слово»знавчих конференціях і по його чудових розвідках про К. Д. Ушинського та інших наших видатних земляків.

Чи варто когось переконувати, наскільки важливим для нашого сіверянського краю було б встановити причетність Дмитрія Ростовського (Данила Туптала) до Мусін-Пушкінського рукопису «Слова», довести, що саме він був переписувачем цього рукопису? Саме це й намагається довести В. Терлецький. За основу своєї статті він взяв вислів К. Д. Ушинського з його анонімної рецензії на віршований переклад поеми, здійснений М. В. Гербелем: «Єдиний список розшукано в Спасо-Ярославському монастирі, де жило багато духовних, прибулих з Малоросії, і куди легко могли потрапити книжки св. Дмитрія, ми можемо припустити, що цей список точно зроблено самим Дмитрієм Ростовським».

На початку 1854 року, коли писалася рецензія, К. Ушинський мав рацію робити таке припущення, адже ще не існувало жодного дослідження про палеографічні особливості рукопису, не був встановлений час його написання.

Не набагато просунулась у цьому питанні і сучасна філологічна наука. Терлецький справедливо пише про існування у «слово»знавстві двох версій про надходження рукопису «Слова» до колекції графа О. І. Мусіна-Пушкіна — «ярославську» та «ростовську». Він же використовує ці версії, щоб довести причетність Дмитрія Ростовського до рукопису «Слова», визначите, що саме той міг бути його переписувачем.

Мусимо зауважити, що на сьогоднішній день обидві ні версії вже не існують, вони спростовані дослідженнями останніх років. Якби автор статті знав про це, вона, мабуть, не з'явилась би. Враховуючи, що в наукових колах ще живе думка про можливість переписування рукопису «Слова» Дмитрієм Ростовським, мусимо зупинитись на цьому питанні докладніше.

Дійсно, у «слово»-знавстві тривалий час існувало припущення, що (Хронограф, про який у 1813 році О. І. Мусін-Пушкін сповіщав у листі до К. Ф. Калайдовича, належав не Іоїлю Биковському особисто, а бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря. Ще у 1960 році в описі цього монастиря за 1788 рік під номером 286 знайдена згадка про якийсь «Хронограф» і навпроти нього напис — «за согнитием уничтожен».¹ Г. М. Моїсеєва висунула версію, що саме цей Хронограф і був збірником, у складі якого знаходився рукопис «Слова». Вона продовжила архівні розшуки і знайшла опис 1787 року, в якому згадувався той же Хронограф. Проти нього стояла примітка, згодом старанно зіскоблена. Дослідниця встановила, що було стерте слово «отдан». Ця знахідка дозволила їй зробити висновок, що Хронограф з рукописом «Слова», який за описом 1788 року позначений знищеним, був привласнений Іоїлем Биковським, а згодом проданий графу Мусіну-Пушкіну. Своїм пошукам Г. М. Моїсеєва присвятила спеціальну монографію.² Більшість дослідників цю версію прийняла.

Однак, у 1992 році О. В. Синиціна встановила, що оголошений знищеним Хронограф зберігся і знаходиться в зібранні Ярославського музею-заповідника під номером 15443, до того ж на ньому є ті самі номери, під якими він числився в описах 1787—1788 рр.³ Склад цього Хронографа не відповідає тому, про який згадували О. І. Мусін-Пушкін та його сучасники, тексту «Слова» у ньому немає. Таким чином «ярославська» версія була спростована.

Не знаходить підтвердження і «ростовська» версія, згідно з якою рукопис «Слова» міг бути в одному з хронографів Ростовського архієрейського дому, переданих у 1792 році Мусіну-Пушкіну для перегляду.

Як встановив В. П. Козлов, текстом «Слова о полку Ігоревім» користувався історик І. П. Єлагін. Він процитував «Слово» у своїй праці «Опыт повествования о России». Дослідник встановив, що виписка з «Слова» була зроблена Єлагіним в період між січнем 1788 року і березнем 1789 року.⁴ Отже, Мусін-Пушкін придбав збірник з «Словом» принаймні до березня 1789 року. До того ж, на цей час текст поеми мав бути опрацьованим, розбитим на слова, прочитаним і, можливо, навіть перекладеним на сучасну російську мову.⁵

Згадаємо також свідчення друкаря С. Селівановського про те, що рукопис «Слова» був написаний «білоруським писанням, не так древнім, схожим на почерк Дмитрія Ростовського». На жаль, немає жодного свідчення про те, що Селівановському були відомі рукописи Дмитрія Ростовського і що він міг відрізнити почерк святителя від інших. Тож мусимо погодитись з думкою В. П. Козлова: «Однако определение почерка Дмитрия Ростовского даже для специалиста представляло трудность и вряд ли удалось бы даже такому образованному человеку, как-ким был для своего времени Селивановский».⁶

До того ж, більшість дослідників з оточення О. І. Мусіна-Пушкіна, які власноручно тримали в своїх руках Мусін-Пушкінський рукопис «Слова», датують його XIV — XV століттями, а відомий палеограф О. І. Єрмолаєв конкретно вказує, що почерк рукопису був полуустав XV століття. Почерк же Дмитрія Ростовського, як переконливо показала М. В. Щепкіна, — скоропис, типовий для XVII століття, який важко було прийняти за полуустав XV століття. Тобто, якщо Дмитрій

Ростовський був би переписувачем «Слова», це неодмінно було б помічено.

Таким чином, на превеликий жаль, не існує жодного доказу про те, що Дмитрій Ростовський міг бути переписувачем «Слова о полку Ігоревім».

Помилковим є також ствердження (ним автор завершує свою статтю) про те, що «у зібранні О. І. Мусіна-Пушкіна, збереженому після пожежі Москви 1812 року, були все ж рукописи з колекції останнього архімандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїля Биковського». Всі рукописи з колекції І. Биковського були втрачені у 1812 році, про що свідчить реконструкція зібрання О. І. Мусіна-Пушкіна, відтворена В. П. Козловим.⁸

Олександр ІЛЬІН. Пакт «Катерина II — Йосиф II» та «Слово о полку Ігоревім».

// Сіверянський літопис. 1996. № 4. С. 55—58.

Стаття Віктора Терлецького через непевність його позиції викликала до життя ще одну публікацію в тому ж номері журналу. Автор її — глухівський краєзнавець Олександр Ільїн. Дивує, з якою легкістю він висуває чергову гіпотезу про автора «Слова»: «Чувши про скептичне ставлення в деяких наукових колах до написання «Слова» у 12 столітті, подумалось, а чому б не висунути гіпотезу про авторство Данила Туптала... При читанні «Слова», в око впадає багато недоречностей. Відразу довелось відкинути свою гіпотезу, оскільки написав «Слово» не тільки не чернець, але навіть не християнин».

Отаке! Подібних напівсенсаційних стверджень далі по тексту статті чимало. Виявляється, що і «література на Русі творилась на 99% у монастирях» і «на достовірність «Слова» (невідомо, чому) залишається лише 1%».

Помітивши, що у видатній пам'ятці Бог не згадується жодного разу, а біс (так в статті названо язичницьких богів) згаданий до десятка разів, Ільїн дуже легко робить висновок, що автор «Слова» — язичник, а оскільки половців він називає «поганими», то, мабуть, він і не язичник, а атеїст, отже, його треба шукати в добі Просвітництва, тобто у 18 столітті.

Мабуть, глухівчанин не уважно читав текст «Слова», (а, може, взагалі не читав?), адже Бог у ньому згадується кілька разів: «слава на суд приведе» (про суд Божий), «суда Божия не минути», «Игореві князю Бог путь кажет».

Гадаємо, що автор «Слова» все ж таки був християнином. Це видно з того, як він згадує про православні храми:

- «ко святой Софии к Киеву»;
- «Тому в Полотьске позвониша заутренню рано у святія Софеи в колоколы»;
- «Игорь едет по Боричеву к святей богородици Пирогошей, Страны ради, гради весели».

Як християнин, автор називає половців «поганими», завершує поему протиставленням християн і «поганих»:

«Здрави князи и дружина,
побарая за христьяны
на поганья плъки»

Саме протиставлення християн і язичників, яке відчувається по всій поемі, і є свідченням того, що її автор був християнином.

Безумовно, «Слово о полку Ігоревім» насичене багатою язичницькою символікою: згадуються язичницькі божества, міфологічні персонажі, помітне язичницьке поклоніння природі, віра у віщі сни, магичні дії тощо. Навіть Ярославна зображена язичницею, бо її плач — це язичницьке моління. В розмові з Донцем змальований язичником і князь Ігор. І все ж у читача немає сумніву, що князь з княгинею — християни.

У XII столітті, коли писалося «Слово», вплив язичництва на світогляд, спілкування, літературу, мистецтво наших предків був ще досить, відчутним. Навіть церква змушена була миритись з деякими язичницькими обрядами і святами, поєднавши їх з християнськими (маслениця, Троїця, Івана-Купала тощо). В працях В. М. Перетца¹ досліджено більш глибокі зв'язки «Слова» з християнським світоглядом і християнською літературою, що підтверджує християнську віру автора. Тому мусимо погодитись з думкою таких відомих вчених, як М. О. Максимович, М. С. Грушевський, Р. Абіхт, М. Н. Сперанський, В. Ф. Ржига, І. П. Єрмоин, Д. С. Ліхачов, що використання автором «Слова» язичницької символіки — це продовження ним старої поетичної традиції, яка бере свій початок з дохристиянських часів.

Не будемо зупинятись на питанні про Тмутаракань та тмутараканський камінь, бо це не має ніякого відношення до автора «Слова» і докази зайняли б чимало часу. А оскільки Ільїн називає все, що пов'язане з цим каменем, відвертою фальсифікацією, то радимо йому звернутись до монографії А. О. Мединцевої², в якій оригінальність каменя доказана.

А далі автор статті видає досить хитромудру версію, згідно з якою і «Слово о полку Ігоревім», і тмутараканський камінь сфальсифіковані у XVIII столітті за планом Катерини II на користь не лише внутрішньої, але й міжнародної її діяльності. Для цього нібито імператриця зайнялась вивченням історії Росії, створила у Петербурзі історичний гурток з найближчого свого оточення і особисто керувала ним. Невипадковим, як вважає Ільїн, є й те, що Катерина II «згадувала про похід князя Ігоря Святославовича» (до речі — Святрславича. — С. В.) у виданому «Родословнику» (1793) і одночасно цей похід був описаний членом згаданого гуртка І. П. Єлагіним в «Опытах повествования о России». Вона ж нібито особливо зацікавилась Новгородом-Сіверським, зробила його у 1782 році центром намісництва і в останній час спланувала свою подорож до Криму (1787 р.) саме через це невеличке місто. Діяльність петербурзького історичного гуртка цікаво й докладно викладена в монографії В. П. Козлова «Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве» (М., 1988). Хто керував ним, видно з заголовка. Автор книжки стверджує, що членом мусін-пушкінського гуртка «Родословник» Катерини II не міг бути відомий до його видання у 1793 році.³

Те, що Катерина II майже одночасно з І. П. Єлагіним (у 1803 році була опублікована лише перша частина його праці) згадала про похід князя Ігоря Святославича, Ільїн називає занадто дивним збігом. Це не так. Інші російські історики XVIII століття теж описували похід 1185 року, але автор нової гіпотези їх не згадує тому, мабуть, що це порушить довершеність самої гіпотези.

Нагадаємо, що крім Катерини II та І. П. Єлагіна, похід 1185 року був описаний у найбільш повному обсязі в «Истории Российской» В. М. Татищева (закінчена у 1750 р.), в «Российской истории» Ф. Еміна (1767), в «Истории Российской» М. М. Щербакбова (1770—1774), в «Книге Степенной» митрополитів Кипріяна і Макарія (1775), в «Истории Российского государства» І. Стриттера (1783), в «Российской истории» П. Левека (1787).⁴

Як бачимо, хронологічно похід 1185 року висвітлювався, починаючи з 1750 року, багатьма істориками і ніяких дивних збігів тут немає.

Найбільш повно відображено події 1185 року в «Истории Российской» В. М. Татищева. Тут же вміщено цікаві подробиці про полон та вартість викупу за полонених князів, чого немає в «Слові о полку Ігоревім». Якщо б поема створювалась в кінці XVIII століття, її автор обов'язково використав би ці матеріали.

Особливої зацікавленості у Катерини II до Новгород-Сіверського, про яку пише Ільїн, не було. Після скасування у 1764 році Гетьманщини малоросійським генерал-губернатором був призначений П. О. Румянцев-Задунайський, якому імператриця порадила в своїй політиці «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст». Всі нововведення на Україні з цього часу запроваджувались за ініціативою Румянцева. Так, 18 травня 1765 року в своїй доповіді на ім'я Катерини II про різні заходи по управлінню Малоросією, граф згадує про п'ять князівств, які існували тут (середніх Сіверське з столицею у Новгороді-Сіверському). А далі він пише: «Глухова положение не судит быть емупервымгородом и правительством малороссийским. Киев, по всем обстоятельствам, наиспособнейший к тому. И есть ли бы воспрещали резоны на сие поступить, то позволите отыскать место к тому способное на Десне».⁵ Саме тому, як колишня столиця князівства, Новгород-Сіверський пізніше був призначений центром намісництва.

Щодо маршруту подорожі Катерини II в Крим, то він був складений задалегідь. Ще у 1784 році стало відомо, що маршрут подорожі буде проходити через Новгород-Сіверський.⁶

У 1786 році була видана книжка «Путешествие ея императорского величества в полуденный край России, предприемлемое в 1787 году» (СПБ., 1786). В ній передбачені заходи до подорожі імператриці, маршрут, подано історичні довідки про населені пункти на шляху проїзду. Серед них є і Новгород-Сіверський.

Не витримує ніякої критики також версія про використання Катериною II «Слова о полку Ігоревім» з політичних міркувань під час подорожі до Дриму у 1787 році. Ні вона, ні будь-хто інший не могли називати князів доби Київської Русі українцями, великоросами та білорусами, адже у XII столітті цих національних формувань ще не існувало, а останні два з них у XVIII столітті в розмовній мові ще не були розповсюдженими.

Під час подорожі фіксувалося кожне слово, кожна розмова імператриці⁷ і жодного разу ніхто не згадав про «Слово», бо про його існування в той час ще ніхто не знав ні в Росії, ні в Європі, Перше повідомлення про поему в Росії подав в дуже неконкретній формі П. О. Плавильщиков у 1792 році, в Європі ж про «Слово» сповістив М. М. Карамзін у 1797 році.⁸

Якщо б Катерина II намагалась використати «Слово» в політичних цілях, вона б зробила все, щоб здійснити до подорожі його публікацію, широке оприлюднення як в Росії, так і за кордоном. Але цього при її житті (померла у 1796 році) не сталося — перше видання «Слова» з'явилося лише у 1800 році.

Ільїн припускає, що хитромудрий план Катерини II «цілком здійснився», вона була задоволена і тому за її наказом у Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі був побудований величний собор. Але ж саме будівництво нового собору спростовує цю версію, адже для цього довелося знищити існуючий невеличкий собор XII століття. За легендою саме в цьому соборі святого Спаса князь Ігор отримав благословіння перед виступом в похід на половців. Так де ж тут царська зацікавленість і любов до «Слова», його історичної епохи?

Спорудження нового собору за проектом Дж. Кваренгі пояснюється просто. Під час літургії в Ільїнській церкві Спасо-Преображенського монастиря, вкрай набитої людьми, цариці стало погано і єпископ Іларіон, виправдовуючись, тактовно натякнув, що для парафії така церква занадто мала. Як пишеться в уже згадуваному журналі «Киевская старина», цього було досить, щоб прийняти рішення про спорудження собору, гідного центру намісництва. Могла зіграти деяку роль і грандіозна кам'яна тріумфальна арка, збудована на кошти дворян до приїзду імператриці, хоча за вказівками на шляху подорожі повинні бути встановлені тимчасові дерев'яні арки.

І, нарешті, останнє: в кінці статті Олександр Ільїн називає ім'я автора (вірніше — фальсифікатора) «Слова»: «Ми вже вище фактично сказали про автора: сама Катерина II у прозі написала «Слово», принаймні склала його сюжет, а переклав на поетичну мову, можливо, Іполіт Богданович».

Тож як сприймати отаке ствердження глухівського дослідника?

Мабуть, даремно, та все ж нагадаємо слова великого поета Пушкіна про оригінальність «Слова», які давно вже стали хрестоматійними: «Других доказательств нет, как слова самого песнотворца. Подлинность же самой песни доказывается духом древности, под который невозможно подделаться. Кто из наших писателей в 18 веке мог иметь на то довольно таланта? Карамзин? Но Карамзин не поэт. Державин? Но Державин не знал и русского языка, не только языка «Песни о полку Игореве». Прочие не имели все вместе столько поэзии, сколько находится оной в плаче Ярославны, в описании битвы и бегства».⁹

Чи мала достатньо таланту та знань з російської мови німкеня Софія-Августа-Фридерика Ангальд-Цербська, яка у 1744 році стала Катериною II? До того ж, вона за словами автора статті, атеїстка. А чи могла бути атеїсткою володарка величезної держави, яка щоденно використовувала церкву заради укріплення своєї монархічної влади?

Як науковець, Ільїн, мабуть, знає, що висуваючи свою гіпотезу, він мусить спростувати оригінальність «Слова», яка підтверджена сотнями параметрів. Лише один перелік наукових праць, які він мав спростувати, зайняв би обсяг значно більший, ніж сама його стаття. Тому мусимо сказати, що гіпотеза про авторство Катерини II не може бути сприйнята серйозно.

Жодного разу в статті не згадано «Задонщину», інші літературні пам'ятки, жодного разу автор не звернувся до тексту «Слова», до його мови, а без цього жодна гіпотеза про авторство бездоказова. Лише у ХХ ст. в глухих брянських селах, до яких не докотилося навіть татаро-монгольське лихоліття, вченими знайдені всі гапакси «Слова» (гапакс — це слово, яке вживається лише в одній пам'ятці). Чи могла б це якось пояснити Катерина II, чи хтось інший у ХVІІІ ст.?

Ще у ХІХ ст. ґрунтовно доказано, що «Задонщина» створена у 80-х роках ХІV ст. під глибоким впливом «Слова». Автор «Задонщини» запозичив з «Слова» не лише поетичні образи, окремі слова, звороти, але й досить значні уривки тексту, використовуючи їх іноді механічно під часами більш стародавньої поеми.

За часом створення ці визначні пам'ятки розділені двома століттями, і вплив цього часу відчувається, підтверджуючи первинність «Слова». Наведемо лише один дуже простий приклад. У «Слові» неодноразово стабільно вживається вираз «борзи комони» в значенні «бойові коні». З часом слово «комонь» застаріло і його замінило слово «кінь». Поступове застаріння слова «комонь» вже відчувається у «Задонщині». У всіх відомих її списках зустрічаються «борзи комони», але часто вживається і слово «кінь».

Подібні приклади можна навести і по інших словах. Навіть цей приклад зайвий раз свідчить про те, що «Слово» не могло бути створеним у XVIII ст.

Ми досить терпляче проаналізували всі аргументи Олександра Львіна на користь його гіпотези і жоден з них не підтвердився. Іншого не могло бути, бо в світі не народилась ще людина, яка змогла б здійснити таку геніальну підробку.

Кожне слово з «Слова о полку Ігоревім» несе на собі подвійне, потрійне (і навіть більше) смислове навантаження. І це, разом з його поезією, нерозгаданими таємницями, любов'ю до людини, причаровує читача, а іноді приводить до появи найнеймовірніших домислів, які не дають ніякої користі, а лише збіднюють всі найкращі якості стародавньої поеми, знецінюють її. Тож порадимо всім, хто хоче краще пізнати «Слово», частіше звертатись до давньоруського тексту, читати і перечитувати його. І він устами Великого Майстра допоможе не лише пізнати світ наших предків, але й розкрити чимало таємниць. І давайте обережніше ставитись до «Слова» — нашої літературної перлини, нашої національної гордості.

Джерела і література:

Віктор Терлецький. Навколо рукопису «Слова о полку Ігоревім».

1. Караваева Е. М. Хронограф Спасо-Ярославского монастыря в описи 1788 года // Труды Отд. др.-рус. лит. — 1960. — Т. 16. — С. 82—83.
2. Моисеева Г. Н. Спасо-Ярославский хронограф и «Слово о полку Игореве». Л., 1976, — 2-е изд., доп. и перераб. Л., 1984.
3. Синицына Е. В. К истории открытия рукописи «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. — 1992. — № 1. — С. 85—87.
4. Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». М., 1988. — С. 148—150.
5. Там само. — С. 197.
6. Там само. — С. 140.
7. Щепкина М. В. Замечания о палеографических особенностях рукописи «Слова о полку Игореве» // Труды Отд. др.-рус. лит. — 1953. — Т. 9. — С. 9—10.
8. Козлов В. П. Вказана праця. — С. 253—262.

Олександр Львін. Пакт «Катерина II — Іосиф II» і «Слово о полку Ігоревім».

1. Перетц В. П. К изучению «Слова о полку Игореве». Л., 1926; Він же. — «Слово о полку Игореве» и исторические библейские книги // Сб. статей в честь А. И. Соболевского. Л., 1928. — С. 10—14; Він же. — «Слово о полку Игореве» и древнеславянский перевод библейских книг // Изв. по рус. яз. и словесности. Л., 1930. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 289—309.
2. Медынцева А. А. Тмутараканский камень. — М., 1979.
3. Козлов В. П. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». — М., 1988. — С. 196.
4. Сазонова Л. И. Писатели-историки XVIII в. о походе Игоря // «Слово о полку Игореве». Памятники литературы и искусства XI—XVII веков. — М., 1978. — С. 96.
5. Сборник Рус. историч. — об-ва. — СПб., 1872. — Т. 10. — С. 11.
6. Добровольский П. М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Чернигов, 1903. — С. 38.
7. Есипов Г. В. Путешествие императрицы Екатерины II в Южную Россию в 1787 году Киевская старина старина. — 1890. — № 11; 1891. — № 1—5; № 7—9; № 11—12.
8. Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб., 1995. — Т. 3. — С. 14; Т. 4, С. 107.
9. А. С. Пушкин — критик. М., 1978. — С. 572.